

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҚАДИМГИ ДАВРИ САНЪАТИ

Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи Адабиёт

бўлими илмий ҳодимаси: Юлдашева Х

Эрамиздан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг анчагина қисми Ахамонийлар подшолиги таркибига кирди ва деярли икки юз йил мобайнида унинг таъсирида бўлди. Шу давр мобайнида Ўрта Осиё халқлари Ахамонийлар давлатига кирган халқлар билан яқин муносабатда бўлди, улардан таъсирланди. Шунингдек, уларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Эрамиздан аввалги VI-IV аср Ўрта Осиё меъморлиги ҳақида Кўзали қир, Каллали қир (Ўзбекистон), Эрка қалъа (Туркменистон) меъморчилик мажмуалари қолдиқлари таассурот беради. Сўзсиз бу меъморчилик мажмуалари аввалги давр анъаналарини давом эттириш асосида юзага келган. Улар қалин девор билан ўраб чиқилган, дарвоза ва миноралари мавжуд бўлган. Уларнинг марказида сунъий тепалик бўлиб, унда сарой ёки ибодатхона жойлашган. Саройлар учун ишлатилган устунлар кўп ҳолларда капителлар билан тугалланган.

Эрамиздан аввалги VI-IV аср меъморлиги намуналарининг илк намунаси Хоразмдаги Каллали қир сарой қолдиқларидир. Саройнинг асосий қисми квадратга яқин бўлиб (75x80 м) унга шарқ ва жанубдан ҳовлилар туташган. Шу ҳовлиларнинг сўнггисида бинога кириш учун мўлжалланган асосий дарвоза бўлган. Сарой хоналари эса, одатда, ички икки ҳовли атрофида жойлашган. Сарой томлари текис қилиб ёпилган. Устунлар узун тўсинларга мустаҳкамлик берган ва таянч вазифасини ўтаган. Бино устунлари тепага кичрайиб боровчи тўртбурчак ва айланалардан ташкил топган тагкурсига ўрнатилган бўлган ва улар тошлардан ишланган. Устунлар эса ёғочдан ишланган бўлиб, унинг капители бургут бошли грифонлар билан безатилган. Каллали қир сарой планировкаси ва кўриниши, устунларнинг характери бевосита Ахамонийлар

даври меъморлигини эслатади. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиёдаги бадиий ҳаёт маданиятни тушунишда Амударёнинг юқори оқими томонидан топилган «Амударё бойлиги» (Окс бойлиги) муҳим ўринни эгаллайди. Ҳозирги кунда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу ёдгорликлар ичида олтиндан ясалган ҳайкаллар, турли кўза, билакузук, узук, муҳр, тангалар, ясалган аравача ва қуроллар диққатга сазовордир. Бу буюмларда учрайдиган тасвирлар бир мунча шартли бўлса ҳам лекин ниҳоятда ифодали ишланганлиги билан ажралиб туради. Деталлари аниқ ва тугал ишланиши билан тавсифланади. «Жангчи -сак» бўртма тасвирда шу фазилатлар мужассамлашган бу ёдгорликларининг қаерда ишланганлиги ҳақида маълумот йўқ иккинчи томондан уларнинг ишланишида ҳам бир хиллик етишмайди. Бу топилмаларнинг айримлари марказий Эронда, бошқа бирлари эса Ўрта Осиёнинг шимолий томон еридаги халқ ва элатлар томонидан ишланганлиги ёки уларнинг кучли таъсири борлигини айтиш мумкин. Жумладан скифлар санъати анъаналари яққол кўзга ташланади. Бу ёдгорликлар ичида грек усталари ишлаган узук-муҳр ҳамда ҳайкалларнинг мавжудлиги ҳам Ўрта Осиё бадиий ҳаёти ва интилишининг кенглигидан далолат беради. Бу асарларни қаерда ким томонидан яратилганлигини айтиш қийин бўлгани ҳолда уларнинг Ўрта Осиё тупроғидан топилиши, сўзсиз унинг атрофидаги мамлакатлар билан яқин алоқада бўлганлигидан далолат беради, нафис буюмларга интилиш кучли бўлганлигини кўрсатади.

Эрамиздан аввалги VI - IV асрларга оид кулолчилик буюмлари шу даврнинг бирмунча мўл фактик материалларидир. Ўрта Осиё ерларидан топилган кўпгина сопол буюмлар кулолчилик дастгоҳларида ишланган, махсус печларда пиширилган. Улар шу асрларда ҳунармандчилик юксак бўлганлигидан далолат беради. Булар ичида геометрик нақшлар солиниб безатилган идишлар айниқса диққатга сазовордир.

Марказий козоғистон қабрларидан уч оёққа ўрнатилган бронзадан ясалган қозонлар топилиган. Эрамиздан аввалги VI-IV асрларда ишланган бу

қозонларнинг тепша қисми хайвонлар тасвири кўпроқ тоғ эчкиси хайкали билан безатилган. Марказий козоғистон ерларидан топилган тақинчонларда ёввойи қуш, кийик ва эчки тасвирлари учрайди. Бу тасвирларда хайвон ва қушларнинг энг характерли белгилари ҳаракат пайтида кўрсатилади. Аксинча, ҳажмли думалоқ ҳайкалларда (асосан, улар амалий санъат буюмларининг ажралмас қисми бўлган) хайвонлар ҳаракати оғир ва вазмин бўлиб, улар кўп ҳолларда соат стрелкаси ҳаракатида кўрсатилади.

Македониялик Искандар Зулқарнайн эрамиздан аввалги IV асрларда Ахмонийлар давлатини тор-мор этиб Ўрта Осиё ерларининг кўпгина қисмини ўзига қаратиб олди. Фақат Хоразм, Фарғона ва Сирдарё бўйидаги кўчманчи қабилаларгина ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Искандар Зулқарнайн босиб олган ерларида ҳамма халқларни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Шу мақсаддан келиб чиқиб, у ўз атрофига юнонлар билан бирга маҳаллий шарқ зодогонларини, бойларни ҳам жалб эта бошлади. Аралаш никоҳларни маъқуллади. Ўзи ҳам шунга амал қилиб, Бактрия маликаси Роксанага (Ракшонага) уйланди. Савдо-сотик ишларини ривожлантирди, шаҳар қурилишига эътибор берди. Бактрия, Сўғ ва Парфияда қатор шаҳарлар барпо этди. Санъат ривожига ҳомийлик қилди. Лекин унинг давлати узоққа чўзилмади. Вафотидан сўнг унинг империяси парчаланиб, ўрнида қатор давлатлар юзага келди. Макидонский империясининг шарқий қисмини узоқ вақт унинг саркардалари идора қилди. Ўрта Осиёнинг эллинистик дунёга тортилиши унинг санъати ва маданиятида жиддий ўзгаришларни юзага келтирди. Бу ўзгаришлар меъморлик, амалий ва тасвирий санъат мазмуни ва характерида намаён бўла бошлади. Ўрта Осиёнинг эллинистик давридаги меъморлиги характери унинг жанубий районларида сезилади. Бу даврда қурилган бинолар характерида ахмонийлар даври меъморлиги услублари билан бирга юноно санъати анъаналари мавжуд. Айниқса, биноларнинг декоратив безалишида шу ўзига хослик кўзга ташланади. Устунлари юнон классик формасида ишланган бўлиб, коринф капителлари тошдан ишланган тош устун ва базадан ташкил

топган. Сарой хоналари плястрлар билан безатилган. Сарой учун безак сифатида шер ниқоб, томни безаб турувчи палметкали антисфинкслар ишлатилиши ҳам характерлидир. Лекин саройни куришда махаллий материл-хом гишт, пахса ишлатилган, томлари текист қилиб ёпилган. Тожикистоннинг жанубида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида ҳам шу даврга оид меъморчилик ёдгорлиги мажмуаси қолдиқларида юқорида кўриб ўтилган хусусиятлар ўз ифодасини топган. Бундай ўзгаришларни Македонский босиб олган ерларда вужудга келган Юнон-Бақтрия, Парфия подшоликлари санъатида ҳам кўриш мумкин. Эрамиздан аввалги 250 йилларда Салавкийлар подшолигидан ажралиб чиққан Бақтрия кейинроқ Ҳиндистон ерларининг катта қисмини ўзига қаратиб олиб, эрамиздан аввалги II асргача мавжуд бўлди. Бу давлатга юнонлар подшолик қилгани учун унинг номи Юнон-Бақтрия деб юритилган. Шу подшоликда юнон санъати таъсири яққол сезилади. Юнон тарихчилари Юнон-Бақтрияни 1000 шаҳри бор ўлка деб таърифлашган. Бу сўзсиз, мамлакатда шаҳар қурилиши интенсив бўлганлигини билдиради. Хақиқатда ҳам бу даврда Юнон-Бақтрия ерларида мавжуд шаҳарлар кенгайтирилди, одамлар яшайдиган катта бўлмаган аҳоли масканлари шаҳарга айлантилди. Янги шаҳарлар аниқ тўртбурчак ёки квадрат шаклида қурилиб, атрофи қалин девор билан ўраб чиқилди, тўртбурчаксимон миноралар бунёд этилди. қурилган биноларда сержило коринф ордери кенг қўлланилди. Юнон санъати таъсири шу даврда забт этилган тангаларда ва уларда ишланган бўртма тасвирлардан ҳам сезилади. Тангалар юзасига ўнг томонга қараб турган подшоларнинг тасвири туширилган, орқа томонида Юнонистон афсонавий қахрамонлари тасвири ва ёзув мавжуд. Бу ҳар икки тонмон тасвирида эллинларни санъати анъаналари сезиларли. Бу тасвирлар, айниқса, подшоларнинг миниатюра портретлари ўзининг гўзаллиги билан тавсифланади. Бу хусусда подшо Дмитрий, Евкратид портретлари алоҳида ўринни эгаллади. Дмитрий портрети шу давр санъатининг нодир ёдгорлиги саналади. Ҳайкалтарош бу

портретда тасвирланувчининг ўзига хос индивидуал қиёфаси ва тавсифини ифодали акс эттира олиши билан кишини ҳайратлантиради. Амалий санъатда ҳам Юнонистон санъатига тақлид қилиш ёки Юнонистон санъати намуналаридан фойдаланиш кенг авж олди. Маҳаллий усталар Юнон кулолчилик услубларидан ўз ижодларида кенг фойдаландилар. Антик мифология ва шарқ афсонавий қахрамонлари уйғунлигида янги типлар юзага кела бошлади. Шарқ ва ғарбнинг яқинлашувини Юнон-Бақтрия бошлаб берди, Парфия санъати ва давлатида ривож топди. Эрамиздан аввалги III аср ўрталарида Парфия давлати ўрта шарқнинг йирик давлатларидан бири сифатида танилди. Аршакийлар сулоласи бошқарган даврда эса жаҳондаги йирик давлатлардан бирига айланди. Парфия санъатини ўрганишда ҳам танга юзасига ишланган бўртма тасвирлар кенг ўринни эгаллайди. Бу тасвирларда Парфия подшоларининг бўртма тасвири антик бўртма тасвир услубида зарб қилинган, лекин подшолар кўринишида маҳаллий этник тип акс этган Парфия санъатини тушунишда Ашхобод яқинида археология қазилар натижасида очилган Парфияни йирик шаҳарлари деб ҳисобланган Ниса (Парфниса) алоҳида ўринни эгаллайди. Эски Ниса ва Янги Ниса деб аталадиган бу кўҳна шаҳар қолдиқлари ҳамда у ердан топилган амалий-декоратив ва тасвирий санъат буюмлари ўша давр ҳаётини тушунишда бебаҳо ишончли манба ҳисобланади.

Эски ва Янги Ниса Парфия даврида қалъа ва шаҳристондан иборат битта шаҳарни ташкил этган. Бу ерда Парфия подшосининг саройи, ғалла, озиқ-овқат омбори ҳамда зодогонларнинг сағаналари бўлган. Бу ерда очилган «квадрат уй» ўз тузилиши ва безашда ишлатилган декоратив деталлари билан диққатга сазовордир. Бу меъморлик ёдгорлиги квадрат шаклида бўлиб, унинг хоналари ўртадаги катта очик ховли атрофида жойлашган. Шу «квадрат уй» хоналарининг бирида мармар хайкаларининг деталлари ҳамда Афродита боши ва икки аёл хайкали топилган. Бу топилмалар ўзининг ишланиш услуби ва характери жиҳатидан антик

хайкалтарошларнинг асарларини эслатади, лекин этник тузилиш жиҳатидан оз бўлсада маҳаллий шарқ аёлларига хос баъзи сифатларнинг мавжудлиги хайкални маҳаллий номаълум хайкалтарош яратган бўлса керак, деган фикрни уйғотади.

Нисадан топлиган ёдгорликлар ичида кора денгиз соҳилидан келтирилган буюмлар (масалан, кора денгиз антик шаҳарларида зарб этилган тангалар), ҳар хил амалий-декоратив санъат намуналари ҳамда хайкалчалар ҳам (масалан, эрот хайкалчаси) бу ернинг бадиий ҳаётини тушунишда муҳим роль ўйнайди. Нисадан топилган ёдгорликлар ичида фил суягидан шохга ўхшатиб ясалган идишлар-ритонлар ҳақиқий шов-шувга сабаб бўлди. Ҳажм жиҳатидан каттагина (баландлиги 40-60 см) бўлган бу ритонларнинг уч томонида афсонавий ҳайвонларнинг ярим белигача хайкали ишланган. Ритоннинг теппа қисми эса бўртма тасвир-фриз билан ҳалқаланган. Бу бўртма тасвирларда кўпроқ антик мифологиядан олинган воқеалар, қурбонлик олиб келиш, раққосалар ёки антик худоларнинг бўртма тасвирлари ишланган шуниси характерлики бу бўртма тасвирлар ўз мавзуси жиҳатдан антик воқеаларга бағишлангани ҳолда, ишланиш услубида гантихара санъати мактабининг таъсири борлиги сезилади. Бу тасвирланувчиларнинг ишланиш услуби, кийим кийиш характерида кўринади.

Янги асрнинг бошларига келиб, Ўрта Осиё иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида жиддий жонланиш бошланди. Ундаги қатор маданий марказларда санъат ва маданият борасида муҳим ёдгорликлар яратилган. Шундай маданий марказлардан бири Хоразм эди. кўйқирқилган қалъа, Гуяр қалъа, Тупроқ қалъа харобалари, у ерлардан топилган тасвирий ва амалий санъат намуналари шу даврларда (илк феодализм, яъни V асрга қадар) Хоразмда ижтимоий ҳаётнинг бирмунча интенсив бўлганлигини кўрсатади. кўйқирқилган қалъа (Тўрткўлнинг шимолий-шарқий қисмидан 22 км узоқликда) эрамиздан аввалги IV-III асрларда барпо этилган бўлиб, у ўзига

хос композицияга эга. У дастлаб думалоқ шаклда бўлиб, унинг марказида диаметри 44,4 м ли мккм қаватли бино ундан 14,5 м ўзоқликда эса мудофаа деворлари бўлган. Бу девор кейинчалик мудофаа галереясига айлантирилиб, теппа қисми равоқли том билан ёпилган. Бу ердан топилган кулолчилик буюмлари ҳам шакл жихатдан ранг-баранг. Сополдан ишланган сув идишлари турли кўзалар жуда нафис қилиб ишланган бу кўзаларнинг баданлари хайвон шакллари билан, юзаси эса ҳаётий воқеаларни акс эттирувчи бўртма тасвирлар билан безатилган. Кумиш маросими билан боғлиқ бўлган сополдан ясалган оссуарийлар ҳам диққатга сазавор. кўйқирқилган қалъа яқинидан топилган оссуарийлардан бирида кути устида ўтирган эркак ҳайкали ишланган. Бу ҳайкалнинг бош қисми жонли чиққан ва Ўрта Осиё одами типини ифодалайди.

Гяур қалъа сарой қолдиқлари ҳам диққатга сазовордир. Бино анъанавий Ўрта Осиё услуби-пахсадан қуриш анъанасига асосланган бўлиб, девор юзаси ганч билан сувалган. Асосий хонада, айниқса, қабулхона нихоятда серхашам бўлиб, у деворий суръатлар билан безатилган. Ҳайкалтарошлик асарлари ҳам хона фойзини оширишга хизмат қилган. Парча ва бўлақларда етиб келган суръат ва ҳайкалтарошлик наъмуналари қолдиқлари шу давр санъати ҳақида гапириш имкониятини беради. Ишланган ҳайкалларда тасвирланувчининг этник типи, ёши, ҳарактерини очишга интилиш сезилади. Шу хусусда қалъа хоналарининг биридан топилган «эркак боши ҳайкали» диққатга сазовордир. Номалум ҳайкалтарош тасвирланувчининг юзидаги сўлғинлик ва қарий бошлаганлик аломатларини аниқ тасвирлаб берган.

Даврнинг муҳим маданий ёдгорликларидан яна бир бу Тупроққалъадир. Бу меъморлик комплекси Ўрта Осиёда нодир ёдгорликлардан бири ҳисобланади. 12 м баландликка эга бўлган сунъий тепалик устига қурилган бу қалъа тўртбурчак шаклида бўлиб, 500х350 м майдонни эгаллайди. Майдон атрофи мустаҳкам девор билан ўраб чиқилган.

кальанинг шимолий-ғарбидаги бурчак томонида Хоразм шохларининг саройлари жойлашган. Саройнинг маҳобатли уч минораси эса бутун қалъа кўринишига мустаҳкамлик бахш этган. Унинг жиддий бўлиб кўринишини таъминлаган. Тупроққалъалари бир хил эмас тор йўлакчалар эгри равоқлар билан ёпилган, аксинча, катта хоналар нур-қудуқларга эга бўлган, мустаҳкам устунлар эса хона кенглигини ошириш учун, узун тўсинларга мустаҳкамлик бериш ёки уларни узайтириш учун ишлатилган. Сарой хоналари ҳайкалтарошлик ва ранг тасвир билан безатилган. кабулхона (мехмонхона) сербезак бўлган. Деворий сурат ва бўртма тасвирлар хонанинг кўркам ва гўзаллигини оширган. Лойдан ясалган ҳайкаллар девор бўйлаб қилинган супачаларга ўрнатилган. Супачалар жимжимадор панжаралар билан алохида хоналарга ажратилган. Ҳар бир хонада мустақил ҳайкалтарошлик композицияси бўлган. Бу ҳайкаллар қисман сақланиб қолган. Ўтирган ҳолда тасвирланган подшолар (натурал ўлчамдан икки марта катта), ён томондан турган ҳолда тасвирланган эркак, аёл ва болалар ҳайкали қўйилган. «Суворийлар зали» деб номланган хона деворида қолдирилган тоқчаларда подшолар ҳайкали қўйилган. Девор олдида эса қўлда қурол ушлаб турган жангчилар ҳайкали бўлган. «кайиқлар зали» деб номланган хонада ўсимликлар, пастроқ томонда натурал катталиқда кийикларнинг бўртма тасвири-барельефи ишланган. Тупроққалъадаги кичик хоналар фақат деворий суратлар билан безатилган. Шундай хоналардан бирининг деворида ишланган арфа чалувчи қиз сурати бизгача бир мунча яхши сақланган.

I асрнинг бошларида Кушонлар давлати вужудга келган. Бу давлатга Кудзула Кадфиз бошчилик қилган. Унинг ўғли Кадфиз 2 эса бу давлат майдонининг ҳиндистон ерларига қадар етказилди. Канишка подшолик қилган йилларда эса Кушон давлати ўзининг гуллаган даврини бошидан кечирди. Кушонлар даврида Ўрта Осиёда Буддизим дини кенг тарқалди. Кушон ҳукмронлари ўз салтанатларини мустаҳкамлаш учун бу диндан фойдаландилар. Уни омма орасига сингдиришга ҳаракат қилдилар.

Хукмдорларнинг бу интилишлари шу давр санъати маданиятида ҳам ўз ифодасини топди. Буддизм билан боғлиқ бўлган ибодатхоналар вужудга келди, ҳайкаллар яратилди, деворий суратлар ишланди.

Кушонлар даврида ижтимоий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар бизгача етиб келган тангаларда ҳам намаён бўлди. Бу танга юзларига подшолар сурати зарбланган, орқа томонига худолар тасвири туширилган. Ёзувлар эса кушон-бактрия тилида бўлиб, ёзиш учун кушон ҳарфлари (юнон алфавит асосида яратилган) ишлатилган. Кушон даври санъатини билишда Холчаёнда (Сурхондарё вилояти) сақланиб қолган бино қолдиқлари ҳам тасвирий ва амалий санъат намуналари муҳим ўринни эгаллайди. Бу ерда бино шарққа қараб қурилган бўлиб, унинг олд томонидан олти устунли айвон бўлган. У ерда асосий хона-катта залга ва икки устунли хонага қурилган. Бино ҳам ғиштдан қурилган. Устунлар ёғочдан ишланган бўлиб, улар тош такликка ўрнатилган. Бинонинг томи текис ёпилган. Том чеккалари черепица ҳамда антификс билан, хоналар эса деворий сурат ва ҳайкаллар билан безатилган. Деворий суратлардан айрим тамодифий бўлакчалар ёмон ҳолда бизгача етиб келган. Булар ичида йигит бош сурати, узум новдалари бирмунча билинади. Холчаёндаги бинони безашда ҳайкаллар кенг қалланилган. Бу ҳайкаллар хоналар деворининг юқори қисмига барельеф ва грельеф услибида бажарилган. Унда подшо ва унинг яқинлари, шунингдек, отлиқлар тасвири ишланган. Бу ҳайкалларда Юнон-Бактрия санъатига хос хусусият-ҳар бир тасвирланувчининг ўзига хос шахсий хислатларини кўрсатишга, кийимлари, қуролларини аниқ тасвирлашга интилиш сезилади. Номалум ҳайкалтарош тасвирланувчининг соч тараши, кийимбош характерининг ҳам аниқ бўлишига, психологик ҳолатини ифодалашга интилади.

Кушонлар даврида буддизм билан боғлиқ бўлган меъморлик композициялари юзага келди. «Зурмалақалъа» деб ном олган эски Термиз яқинидаги меъморлик қолдиғи шу ўринда муҳимдир. Тўртбурчак

шаклидаги тагликка тепа томони яримсфера тарзида тугалланган цилиндрсимон ступа қурилган. Миноранинг қозон шаклидаги тепа ва цилиндр шаклидаги асосий устун қисми чегараси карниз билан ажратилган. Миноранинг таги оқ, тепадаги ярим айлана шаклидаги қисми қизил тош плиталари билан, асосий устун қисми эса пиши ғишт билан пардозланган бўлиши эҳтимоли бор.

Ўрта Осиёда буддизмни тарқалиши бевосита ҳайкалтарошликда ҳам ифодаланади. Будда, бодисатва ва бошқа диннинг роҳибларнинг ҳайкаллари ибодатхоналарнинг олди ва ичкари қисмидан ўз ўрнини эгаллади. Бу ҳайкаллари ишланиш услуби Ҳиндистонда яратилган канонларга асосланган.

Далварзин тепа ва қора тепадаги буддизм ибодатхоналаридан топилган ганч ҳайкаллар ҳам юқорида кўрсатилган хусусиятларга эга. Бу ҳайкаллар натурал катталиқда ишланган ва реал характерга эга. Ҳайкалтарош маҳаллий типларнинг ўзига хос томонларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу уларнинг кўриниши, соч тараш ва кийинишларида сезилади. қоратепада олиб борилган археологик ишлар буддизм билан боғлиқ меъморлик мажмуасини очилишини таъминлади. Бу ерда очилган ғор-ибодатхоналарнинг безатилиши, у ерда мавжуд бўлган ҳайкал ва деворий суратлар диққатга сазовордир. Жумладан номаълум рассом томонидан ишланган деворий суратларда фазовий кенгликни ифодалашга, ҳажмини тасвирлашга интилиш сезилади.

Адабиётлар:

1. Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н. Искусство Древнего Востока. 1976. история искусство Древнего Востока. Л.1947, т.1-2.
2. Алпатов М.В. Всеобщая история искусств. Т. 1-2. М., 1948-1949
3. Архив.уз